

Обр. 2. Царевец — план на разкритата архитектура от ранновизантийският град

ДВЕ ГРУПИ ПРАБЪЛГАРИ И ДВЕ ПРАБЪЛГАРСКИ КУЛТУРИ

Рашо Рашев (Шумен)

Противно на широко разпространеното мнение, че прабългарите са били хомогенни по етническия си състав, В. Бешевлиев посочи данни от писмени източници, според които съставът им е бил твърде разнороден¹. Суфиксите, с които са образувани племенните и родовите названия — -ар, -гир, -дур, — издават според него присъствието на тюркомонголски, финоугорски и ирански етнически групи. Възможно е тези имена през IX в. вече да не отразяват реалното съществуване на такива групи, а да са само отглас от съществуващото през времето на Великото преселение етническо смесение. Тази възможност се приема почти единогласно, тъй като прабългарите без уговорки се обявяват за тюрки или, другояче казано, тюркските елементи в тяхната култура се сочат като доказателство за произхода на цялото население, означавано с този неопределен термин — прабългари. Тази позиция е спорна. От социална гледна точка ясно се обособяват две основни съставки: военно-административната и родовата върхушка в столицата и селищата около нея и обикновеното население. Тези две групи погрешно се приемат за единен етнически и културен масив. Има основания да се говори за две групи прабългари и две прабългарски култури.

Обликът на първата група може да се обрисова въз основа на сведения от византийските хронисти, Именника на българските владетели и каменните надписи на българската държавна канцелария от първата половина на IX в. Там намираме тюркски лични имена, тюркска военно-административна титулатура, азиатски 12-годишен календар с месеци — имена на животни, култ към небето /тангра, тенгри/, подреждане на войската според източната традиция в център, ляво и дясно крило, делене на обществото на боили, багаини и обикновен народ². Изброените белези намират пълно съответствие в Централна Азия, където през II-III в. се изгражда културата на древнотюркския каганат³. Съвпаденията се дължат на общи корени между управляващата върхушка на двете държави и вероятно на общ произход. Известно е, че към края на I в. българските племена в Приазовието и Северното Причерноморие попадат под властта на Западния тюркски каганат и според обичайната практика се управляват от представители на един от двата най-влиятелни рода в каганата — Дуло⁴. Възползувани от междусобиците, представителите на рода успяват около 630 г. да се откъснат от централната власт и да обособят управляваните от тях български племена в независим племенен съюз начело с Кубрат. Очевидно тюркската по произход управляваща прослойка, тюркската дружина на хана и неговите приближени

начело с Аспарух се оттеглят на Долния Дунав, предпочитайки независимост пред подчинение на надделелия в съперничеството род Нушиби, свързан с хазарите. Така се създава онази етническа среда, в която се запазват посочените по-горе тюркски елементи, свързани с именната система, държавното устройство, календара и религията. Тази тюркска група вероятно не е била многобройна, но тя е контролирала най-важните механизми в държавата, ключовите военни длъжности и войската. Благодарение на управляващото си положение тя е могла да остави данни за себе си в домашните и византийските източници.

Материалната култура на тази собствено тюркска група остава засега твърде слабо осветлена. В Северното Причерноморие с нея са свързани находищата на скъпи предмети, пръснати по средното и долното течение на Днепър. Сред тях се открояват два паметника – Перещепинската находка и поминалното съоръжение при Вознесенка. Както може да се съди от състава на предметите, в културата на тази аристократична тюркска група се смесват собствено тюркски традиции и византийски и ирански влияния. Тя е синкретична, силно повлияна от стремеж към разкош, характерен за ранносредновековните вождове. Стилът и репертоарът на тези предмети не е бил пренесен на Долния Дунав. Нашествието на хазарите разрушава относителната стабилност, която Велика България осигурява в онези земи след няколко века нестабилност. Прекъсват се връзките с византийските златарски ателиета в Крим, не е било възможно да се осигурят подходящи условия за работа на пътуващите майстори-ювелири. Към края на II в. се извършва коренна смяна на модата в накитите и коланните украси. Новият стил още не е създаден, а освен това оттеглилата се на Дунав прабългарска /тюркска/ аристокрация, изглежда, не е и притежавала необходимия ценен метал или средства, за да си го достави. Преселението отбелязва начало на една нова материална култура и не е чудно, че единствената находка, която може да се датира във втората половина на VII в. и да се свърже с прабългарската аристокрация, е гроб III от могила 5 при Мадара. Златните коланни украси носят следи от дълга употреба и вероятно са изработени още преди преселението.

Културата на тюркската аристокрация в новите земи засега не може да се очертае, тъй като практически не е позната. Не са открити езическите некрополи на Плиска, все още не е намерен гроб на владетел от времето преди покръстването. Засега към тази култура могат да се причислят единствено т. нар. девташлари – големи необработени камъни, побити в редици и ориентирани по посоките на света, и могилите около Вътрешния град на Плиска. По наличните данни и двата вида паметници са свързани с възпоменателни обреди, извършени в памет на знатни покойници. Обстоятелството, че ги намираме само в Плиска и нейната непосредствена околност, показва, че принадлежат на традициите на прабългарската аристокрация, която в преобладаващия си състав ще е имала собствено тюркски произход, но вероятно е включвала представители на други етноси, приели тюркския език.

По-особено трябва да се постави въпросът за някои паметници на материалната култура, които според внушенията на Г. Фехер и други автори от 20-те и 30-те години продължават от мнозина автори да се наричат “прабългарски”.

Това са главно паметници на официалната материална култура – монументалното каменно строителство в Плиска, пограничните валове, гръкоезичните надписи от първата половина на IX в., Мадарският конник. Във всички посочени случаи определението “прабългарски” е неточно, независимо че инвеститори, потребители и организатори на тази дейност са представители на прабългарската /тюркска/ управляваща прослойка. Споменатите паметници са преди всичко проява на българската средновековна култура и поради несъмнените външни влияния и директни заемки би било неправилно да се определя като част от културата на който и да е от двата основни етноса в българската държава. Най-точно определение в случая е “български”.

Културата на втората група прабългари е представена в долнодунавския район значително по-добре. Разполагаме с данни от около 20 некропола, в които е проучен достатъчен брой гробове, за да се направи сравнително точна характеристика на населението, на което са принадлежали. Известно е, че според погребалния обред от езическо време са съществували два типа некрополи – с трупоиъгаряне и двуобредни. Традиционно трупоиъгарянията се приписват на славяните, но според някои автори трупоиъгарянията в двуобредните некрополи са принадлежали на прабългари. За етническото определяне на трупополаганията не съществуват спорове – те без уговорки се свързват с прабългарите. Тези гробове съставят около 30-33% от общия брой на гробовете в двата типа некрополи. Както посочихме по-подробно на друго място³, трупополаганията съдържат някои черти, които имат буквални аналогии в погребалния обред на късносарматското население, обитавало степта между Дон и Дунав през I – II в. Това са северната или западната ориентация на погребаните, подсипката от въглени на дъното на гробната яма или в нейния насип, частичното послесмъртно разрушаване на скелетите, брахикрания антропологически тип. Особено показателна е изкуствената деформация на черепите, която е характерна именно за сарматите. Това население участва в създаването на черняховската култура от I – началото на V в. За нея е характерна биритуалност на погребалния обред, каквато отново се появява на Долния Дунав през VIII-IX в. Антропологическите изследвания показват прабългарите от тези некрополи като европиди със слаб монголоиден примес, т.е. различни от изявения монголоиден тип на древните тюрки, така добре представен в тяхната каменна скулптура. Показателни са и данните за езика. Както в старобългарския, така и в новобългарския език думите с древнотюркски произход са извънредно малко. Този факт може да се обясни с предположението, че още през ранното средновековие реалното влияние на тюркския език върху славяния е било слабо, тъй като на него са говорели ограничен брой хора – представителите на аристокрацията от собствено тюркски произход. Останалото население, означавано като прабългари и обикновено отъждествявано по произход и език с аристокрацията, вероятно е говорело друг език. Той не е оставил забележимо влияние върху славяния, тъй като, ако не е бил чист славянский, вероятно се е намирал твърде близо до неговата лексика. Този извод звучи твърде непривично за нас, свикнали да приемаме тюркския произход и тюркоезичието на всички прабългари за доказан факт, но той има

своето място дори като една хипотеза. Ако поради посочените сходства в погребалния обред прабългарите от двуобредните некрополи са били потомци на сарматите, както впрочем допускат някои добри познавачи на проблема⁶, къде са останките от езика на това иранско по произход население? Вече са изказвани твърдения, за съжаление недостатъчно подкрепени с категорични данни поради отсъствие на писмени източници и неизразителност на археологическия материал, че сближаването между славяните и прабългарите е станало на север от Дунав още преди преселението⁷. Най-вероятно това е гористо-степната област по средното течение на Днепър, където през I-II в. съществува т.нар. пенковска култура и паметниците от пастирски тип. Анализът на данните показва, че населението на тази култура през I в. е било означавано от византийските автори с името анти и че това население най-вероятно е наследник на старото иранско население, прогонено на север от степите и черноморския бряг след хунското нашествие⁸. Присъствието на пастирския тип керамика в керамичния комплекс на Първото българско царство от VIII-IX в. е несъмнено⁹. То предполага и присъствие на население, което в резултат на активни контакти със съседната славянска пражко-корчакска култура е могло да възприеме езика на своите съседи.

Двойственият, нееднозначен характер на понятията "прабългари" и "прабългарска култура" тепърва предстои да се разкрива. Традиционните схващания за тях бяха формирани през 20-те и 30-те години, когато липсваха достатъчно паметници и проблемът бе силно политизиран. Подобна – но с обратен знак – реакция настъпи след 1944 г. и едва обнародването на материалите от некропола при Нови Пазар от Станчо Станчев – Ваклинов постави здрава основа за изследването на проблема. През 60-те – 80-те години бе отбелязан нов период на "прабългарофилия", адекватна на актуалната по онова време тенденция за по-голямо приближаване към изворите на националната история и култура. Време е да се опитаме обективно да оценим този изключителен феномен – прабългарите. Конюнктурният подход няма да ни отведе до положителни резултати.

БЕЛЕЖКИ

¹ В. Бешевлиев. За разнородната същина на първобългарите. – Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 22.

² В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.

³ Р. Рашев. Дунавска България и Централна Азия. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. С., 1987, с. 205-210.

⁴ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, с. 162.

⁵ Р. Рашев. За произхода на прабългарите. – В: Сборник в чест на 90-годишнината на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново /под печат/.

⁶ А. П. Смирнов. Волжские булгары. М., 1951, с. 10-12; М. И. Артамонов. Цят. съч., с. 82-83; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът при Нови Пазар. С.,

1958, с. 93; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура I-XI в. С., 1977, с. 28-29.

⁷ Д. Т. Березовец. Слов'яне і племена салтівської культури. – Археологія, 19, 1965, с. 47 сл.

⁸ И. П. Русанова. Славянские древности I-II вв. М., 1976, с. 92-93, 111-112.

⁹ М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. – Доклады Географического общества СССР, вып. 15, 1970, с. 30-31; Славяне и болгары в Поднепровье. – Berichte über den II Internationalen Kongress für slavische Archäologie. В. I. Berlin 1970, S. 24-29; Д. И. Л. Димитров. По въпроса за гробните камери с групозгаряне в ранносредновековните некрополи в Северозточна България и Добруджа. – ИИМВ, XII /XXVII/, 1976, с. 17; Ст. Ангелова. Традиции в прабългарската керамика на Северозточна България. – ГСУ, ИФ, т. 74, 1982, с. 40 сл.; Д. И. Л. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 238.